Fyzikoteologie raného novověku a kartograf Gerhard Mercator coby teolog*

Lucie Kolářová

V rámci raného novověku lze tzv. fyzikoteologii považovat za svébytný proud spadající obsahově do teologie stvoření.¹ Jako jedna z podob teologie stvoření je odrazem dobového vztahu mezi teologií a přírodní vědou, který se ve století reformace stává užším a zacílenějším.² Fyzikoteologie propojuje teologický a přírodovědecký hermeneutický přístup a usiluje o poznání Boha nezávisle na nadpřirozeném zjevení, nýbrž – poplatně induktivnímu způsobu myšlení – na základě empirického zkoumání přírody. Jako neudržitelná se jeví interpretace, která

* Tato studie je výsledkem badatelské činnosti podporované Grantovou agenturou České republiky v rámci grantu GA ČR 14-37038G „Mezi renesancí a barokem: Filosofie a vědění v českých zemích a jejich širší evropský kontext“.

¹ Vlastní traktát nauky o stvoření je ovšem v 15. a 16. století prezentován kategoriemi „aristotelského hylemorfismu, transcendentní kauzality a teleologie“. Gerhard Ludwig MÜLLER, *Dogmatika pro studium i pastorači*, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2010, s. 170. Jinak řečeno, teologie stvoření raného novověku na katolické straně mainstreamově pokračovala dalším rozvíjením scholastického systému. Srov. Leo SCHEFFCZYK, „Schöpfung und Vorsehung,“ in *Handbuch der Dogmengeschichte II*, ed. Michael Schmaus – Alois Grillmeier, Freiburg im Breisgau: Herder, 1963, s. 111–112. K této problematice též srov. Lucie KOLÁŘOVÁ, „Stvoření a(neb) příroda: K hermeneutickému přístupu raně novověké teologie ve vztahu k přírodní vědě,“ in *Studia theologica* 18, č. 1 (2016): 53nn.

² Manfred Büttner hovoří s odvoláním na Karla Schmitz-Moormanna o tom, že středověké období zhruba po roce 1200 je charakterizováno volnější vazbou mezi teologií a přírodní vědou, navzdory tomu, že přírodní věda se vůči teologii nachází ve služebném postavení. Ve vlastních textech přírodovědných děl (např. Alberta Velikého) lze totiž sotva nalézt přímou teologii stvoření – k té se odkazuje zpravidla v jejich úvodech. Renesance do vzájemného vztahu přináší jistou teologickou „neutralizaci“ (pozdějších přírodovědných) oborů. Toto se mění právě s reformací. Srov. Manfred BÜTTNER, „Wandlungen in den Wissenschaften von der Natur um 1600. Die Geographie und Theologie Keckermanns,“ in *Physikotheologie im historischen Kontext: Forschungen zur Physikotheologie im Aufbruch III: Naturwissenschaft, Theologie und Musik um 1600*, ed. Manfred Büttner – Frank Richter, Münster: LIT, 1997, s. 25–26. Srov. k tomu Karl SCHMITZ-MOORMANN, „Die Theologie als Interpretation der Offenbarung im Horizont der erkannten Welt – dargestellt am Beispiel der Scholastik,“ in *Schöpfung und Evolution: neue Ansätze zum Dialog zwischen Naturwissenschaften und Theologie*, ed. Karl Schmitz-Moormann, Düsseldorf: Patmos Verlag, 1992, s. 97–99, 107nn.

spatřuje v novověkém fyzikoteologickém hnutí reakci na kopernikánský „šok“,³ jako by fyzikoteologický program spočíval v usmířování poznatků a metod „nové vědy“ s teistickým obrazem světa křesťanské tradice.⁴ Samotná fyzikoteologická myšlenková figura, jak je patrné, přitom není objevem novověkého uvažování; nalézáme ji všude tam, kde je k dispozici představa uspořádaného kosmu a/nebo Boha Stvořitele, jak o tom svědčí biblické texty i dějiny starověkého a středověkého myšlení. Metodicky u fyzikoteologie narážíme na úzkou provázanost daného způsobu uvažování s *přirozenou teologií*, reflektující Boha „přirozeným rozumem“, filosofickými prostředky.⁵ V užším slova smyslu někteří odborníci rozlišují mezi apriorním způsobem postupu přirozené teologie (rozumová tvrzení prokazující Boha) a aposteriorním postupem fyzikoteologie (ze světa se usuzuje na Boha).⁶ Jiní takové rozlišení považují za liché s argumentem, že se u fyzikoteologických děl nejedná o díla přirozené teologie ve smyslu metafyzické tradice – neboť také všechny scholastické důkazy Boha (s výjimkou Anselmova ontologického) vycházejí z aposteriori existujícího světa a jeho kontingentnosti. Rozdíl oproti přirozené teologii spatřují v tom, že fyzikoteologická díla se intenzivně zajímají o přírodovědecký detail a ten pak podněcuje k asociacím s Biblí

³ Fyzikoteologii jako reakci na kopernikánský šok výmluvně představuje kniha: srov. Wolfgang PHILIPP, *Das Werden der Aufklärung in theologiegeschichtlicher Sicht*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1957. Podobně, s apologetickým nádechem, hovoří o fyzikoteologii například standardní příručka k dějinám dogmatického myšlení: „Je odpovědí na nebezpečí vyvstálé z kopernikánského obratu: odtrhnout stvoření a člověka od svého Stvořitele a nahlížet na ně jako na produkt náhody.“ SCHEFFCZYK, *Schöpfung und Vorsehung*, s. 120.

⁴ Na neudržitelnost této teze poukázal především Udo KROLZIK, *Säkularisierung der Natur: Providentia-Dei-Lehre und Naturverständnis der Frühaufklärung*, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlagsgesellschaft, 1988.

⁵ Z historického hlediska filosofie náboženství stojí v pozadí úsilí o rozumovou interpretaci křesťanství, tedy interpretaci odpovídající kontextu zjevené víry a obhajující víru před rozumem, mimo jiné přesvědčení o tom, že v křesťanském Zjevení je obsažen vlastní a pravý obsah přirozeného náboženství, tedy náboženství vůbec. Teprve tehdy, když náboženství a filosofie vystupují ze svého přiřazení a napojení k triádě Zjevení–víra–církve, vzniká v explicitním smyslu novověká filosofie náboženství, zřetelně rozlišující mezi teologií a filosofií, potažmo vírou a věděním, přirozeností a milostí atp. Srov. Klaus RIESS, *Gott zwischen Begriff und Geheimnis: Zu einem Ende natürlicher Theologie als Ausgang neuzeitlicher Religionsphilosophie*, Münchener theologische Studien, II: Systematische Abteilung, sv. 47, St. Ottilien: EOS Verlag, 1991, s. 7–18.

⁶ Srov. Paul MICHEL, *Physikothologie: Ursprünge, Leistung und Niedergang einer Denkform*, Zürich: Gelehrte Gesellschaft, 2008, s. 8.

a k doxologickým závěrům.⁷ Navzdory obtížnosti jednoznačného metodologického zařazení ale pro oba postupy platí, že společným východiskem zůstává lidský rozum.

1. POJEM, CHARAKTERISTIKA, PERIODIZACE FYZIKOTEOLOGIE

Autorství pojmu zřejmě není možné jednoznačně určit; fyzikoteologie jako součást titulu knihy se paralelně objevuje u více autorů v rozmezí několika málo let (figurují zde jména Joachim Lütkemanna, Walter Charleton, Samuel Parker).⁸ Tato skutečnost sama o sobě však nemusí být indicií toho, že se jedná o fyzikoteologickou literaturu.⁹ Tou se stává či nestává v závislosti na tom, s jak úzce či široce vymezeným termínem ten který badatel pracuje. Větší výpovědní hodnotu může snad mít údaj o prvním systematickém zpracování fyzikoteologie, spojený se jménem Gisberta Voetia (1589–1676), svědčící přinejmenším o tom, že fyzikoteologický myšlenkový model byl v roce 1651 dostatečně zřetelný na to, aby bylo možné ho systematizovat.¹⁰ Vymezit pojem s věcnou přesností je každopádně problematické.

⁷ Srov. KROLZIK, *Säkularisierung der Natur*, s. 151–152. Srov. též Alois GRILLMEIER, „Antikes und neuzeitliches Denken in Begegnung mit dem Christentum. Ein Bericht über neuere Studien zur Geschichte der christlichen Theologie,“ *Scholastik* 34 (1959): 391n.

⁸ Büttner uvádí bez přesnější specifikace J. Lütkemanna (srov. Manfred BÜTTNER, „Zur neuen Epochen-Gliederung der Geschichte der Physikotheologie auf Grund neuerer Forschungsergebnisse,“ in BÜTTNER – RICHTER (ed.), *Physikotheologie im historischen Kontext: Forschungen zur Physikotheologie im Aufbruch III: Naturwissenschaft, Theologie und Musik um 1600*, s. 21); jedná se zřejmě o knihu: Joachim Lütkemann, *Joachimi Lütke-manni, Theol. Doctoris, Et Ecclesiarum In Ducatu Guelphico Generalissimi De Vero Homine, Dissertatio Physico-Theologica*, Wolferbyti: Bismarkius, 1650. Michel uvádí jiné dva autory (srov. MICHEL, *Physikotheologie*, s. 3): Walter CHARLETON, *The Darkness of Atheism Dispelled by the Light of Nature: A Physico-Theological Treatise*, London, 1652, a Samuel PARKER, *Tentamina Physico-Theologica de Deo, sive...*, London, 1665.

⁹ Srov. KROLZIK, *Säkularisierung der Natur*, s. 155–156.

¹⁰ Srov. BÜTTNER, „Zur neuen Epochen-Gliederung der Geschichte der Physikotheologie,“ s. 13, 21. Jedná se o knihu Gisbertus VOETIUS, *Exercitia et bibliotheca studiosi theologiae*, Utrecht: Joh. à Waesberge, 1651. Autor se zde (liber II, sect. I) systematicky věnuje mimo jiné těmto oborům: De apparatu physico (cap. XIV.), De apparatu medico chymico (cap. XV.), De apparatu mathematico in genere, item arithmetico, geometrico, statico, architectonico (cap. XVI.), De apparatu cosmographico, astronomico, astrologico (cap. XVII.), De apparatu geographico (cap. XVIII.). Přináší výčet jmen, která řadí pod jednotlivé specializace, a nazývá je fyzikoteologie – „Ex Physico-Theologis; quos mox nominabimus...“, „Physico-Theologi, qui sunt...“ (cap. XIV. s. 370). Dostupné na: htt-

Podle Manfreda Büttnera se – na základě bádání započatých Mercatorovskými sympozii v Duisburgu kolem roku 1990 – jeví smysluplnější vyzdvihnout vždy charakteristiku té které z epoch fyzikoteologie, než formulovat definici daného pojmu.¹¹ Proti tomu lze namítnout, že již samotné rozčlenění do epoch pracuje s vymezeným významem a prozrazuje zacílenost pojmu. Avšak vzhledem k interdisciplinárnímu rozptylu fyzikoteologie (obsahující nejen obecná díla o teologii a přírodě, resp. teologii a kosmu, nýbrž celou řadu specializací, jako je kupříkladu astroteologie, brontoteologie, chionoteologie, insektoteologie, hydroteologie a mnoho dalších) a množství dalších proměnných, které její podobu spoluutvářely i akcentovaly (dobový kontext, konfesijní příslušnost), je jednoznačná klasifikace skutečně obtížná – jakkoli se pojem sám může jevit etymologicky dostatečně návodný (τά φυσικά/θεός/λόγος – nauka o Bohu a o přírodě). Fyzikoteologickému postoji každopádně odpovídá úžas nad funkčním a účelným uspořádáním smyslově se projevujícího světa; takový svět je rozumným důkazem Boží existence, resp. podnětem k tomu, aby byla poznávána Boží všemohoucnost, moudrost a dobrota a aby byl Bůh chválen a milován.¹²

Paul Michel uvádí následující obecné charakteristiky fyzikoteologie:¹³

- (a) přítomnost teleologie, čemuž v náboženském pojetí odpovídá Boží prozřetelnost;
- (b) určitá blízkost k mechanistickému pojetí přírody (svět jako stroj);
- (c) optimismus ohledně dokonalosti světa a poznatelnosti Boha (z pojmu Boha vyplývá, že to, co Bůh vytváří, musí být dokonalé, a naopak dokonalost světa odkazuje na všemohoucnost, moudrost a dobrotivost jeho Tvůrce);
- (d) smyslové nazírání jako východisko (na rozdíl od jiných typů zbožnosti);
- (e) myšlenkový pohyb vypadá jako induktivní postup (z pozorování smyslově konkrétního se vyvozuje abstraktní);
- (f) autorský záměr kolísá mezi apologií a doxologií; vedle poučení jde o populárně vědecký přínos;

ps://books.google.cz/books?id=KxYVAAAAQAAJ&printsec=frontcover&redir_esc=y-#v=onepage&q&f=false .

11 Srov. BÜTTNER, „Zur neuen Epochen-Gliederung der Geschichte der Physikotheologie,“ s. 21.

12 Srov. MICHEL, *Physikotheologie*, s. 3.

13 Srov. tamtéž, s. 3–4.

(g) z hlavního záměru vychází výchovné pověření (texty jsou s nárůstající tendencí psány v národních jazycích, příležitostně se zaměřují na mládež, nepředpokládají přílišné předchozí znalosti čtenáře), nicméně bez vtíravých moralizací;

(h) tendence k encyklopedičnosti, empirická mnohost namísto axiomatického dokazování, kumulativní hromadění dokladů – demonstrace nekonečného množství zázraků přírody má ukázat Boží podivuhodnost ve všech facetách.

Tyto znaky lze víceméně pokládat za konstitutivní pro celý novověký vývoj fyzikoteologie a zejména pro její zlatou éru v osvícenství,¹⁴ nejenom však pro ni.

Jak bylo řečeno výše, podle Büttnera je charakteristika odvislá od rozlišení jednotlivých etap fyzikoteologie. O takovém rozlišení v čase (a i mimo kontext osvícenství!) začal autor podle vlastních slov uvažovat až tehdy, když v sedmdesátých letech 20. století intenzivně studoval vztahy mezi geografii a teologií v 16. a 17. století a „při tom ‚objevil‘, že fyzikoteologie existovala již *před* osvícenstvím, a sice v kontinentální Evropě“.¹⁵ Po následném všeobecném zintenzivnění fyzikoteologického bádání v dalších dvaceti letech přichází Büttner koncem devadesátých let minulého století s návrhem členění, jež obsahuje 4 epochy, sahající bezmála do naší současnosti.¹⁶ Michel se naopak k periodizaci staví s ostychem, především z důvodu nerovnoměrnosti vývoje a překrývání, případně i nepravidelné absence některých ze stanovených kritérií v průběhu poměrně dlouhého časoprostoru a v rámci širokého spektra fyzikoteologických spisů.¹⁷

¹⁴ Vrcholnou éru fyzikoteologie klade Michel mezi roky 1670–1750. Srov. tamtéž, s. 4–5.

¹⁵ BÜTTNER, „Zur neuen Epochen-Gliederung der Geschichte der Physikotheologie,“ s. 9. Tučně zvýraznění autor citátu.

¹⁶ Autor rozlišuje tyto epochy: 1) 16.–17. století (christologické zaměření) – podrobněji dále v textu; 2) 18. století (teleologické pozorování oproti kauzálně mechanickému pozorování přírodních věd; nově eticko-doxologický důraz: chválit Boha a jeho přikázání vzhledem k velikoleposti jeho stvoření); 3) 19. století (v souvislosti s kolonialistickým myšlením přenesení představy o dvojmí předurčení na geografii a dějiny); 4) 20. století (snaha po objasnění zásadního vztahu mezi teologií a přírodní vědou). Srov. tamtéž, s. 21.

¹⁷ Srov. MICHEL, *Physikotheologie*, s. 143.

2. SPECIFIKUM RANĚ NOVOVĚKÉ ETAPY FYZIKOTEOLOGIE

Pro naše téma relevantní první epocha fyzikoteologie (16. a 17. století), o níž Michel hovoří jako o fázi, kdy se nerušeně praktikuje směsice biblického Zjevení a přírodovědy,¹⁸ se podle Büttnera vyznačuje christologickým zaměřením přírodní vědy, jakkoliv je zároveň sporné, zda těžiště vědecké činnosti představitelů této epochy spočívalo více v teologické oblasti (například Danaeus), nebo v oblasti přírodních věd (například kosmografie – Mercator, matematika – Reyher).¹⁹ Spíše než o čistých teologiích a čistých přírodovědcích uvažuje autor v kategoriích univerzálních vědců („s mezioborovými přesahy“):

„Čistí“ přírodovědci jako dnes ovšem dříve neexistovali, prakticky všichni (přírodovědci) byli prvořadě teology.²⁰

Daný výrok nelze interpretovat hodnotově, lhotejno s jakým znamením. Neexistovala ještě teorie vědy v pozdějším slova smyslu. Z dnešního teoreticko-vědeckého pohledu bychom museli konstatovat, že v 16. století probíhal rozvoj jednotlivých přírodovědných disciplín v rámci theologického *locus*.²¹ Christologické zaměření nemění rámec teologie stvoření, nýbrž konkrétně znamená, že přírodovědecké poznatky nejsou zacíleny „pouze“ na Boha Stvořitele, potažmo stvoření. Je jasné, že výpovědi o Kristu je možné zprostředkovávat pouze pomocí Písma svatého, a ne z knihy přírody – u fyzikoteologů té epochy „theologia naturalis a theologia supranaturalis proto [...] tvoří velkou jednotu [...]“.²² To, že fyzikoteologie byla z valné části záležitostí protestantského myšlenkového a argumentačního způsobu uvažování, jenž oproti ka-

¹⁸ Srov. tamtéž, s. 142.

¹⁹ Ke vzájemnému vztahu mezi různými disciplínami v raném novověku I. Štěpánová píše: „Z našeho dnešního pohledu je pozoruhodné, že v době, kdy docházelo k nevídanému rozmachu přírodní filosofie, zažívala svůj opravdový boom také biblická studia, a dále je zvláštní, že tato dvoukolejná studia byla obvykle vedena týmiž lidmi a byla držena v zásadní oddělenosti. [...] Přestože tato studia dvou oblastí Božího díla probíhala věcně paralelně, domnívám se, že teologie vytvářela těmto badatelům *hodnotový rámec* pro jejich práci přírodovědnou.“ Irena ŠTĚPÁNOVÁ, *Newton – poslední mág starověku*, Praha: Karolinum, 2012, s. 55.

²⁰ BÜTTNER, „Zur neuen Epochen-Gliederung der Geschichte der Physikotheologie,“ s. 12.

²¹ Srov. týž, „Wandlungen in den Wissenschaften von der Natur um 1600,“ s. 28–31.

²² Týž, „Zur neuen Epochen-Gliederung der Geschichte der Physikotheologie,“ s. 12.

tolickému přístupu (koncentrace na stvořitelský akt) zdůrazňoval stálou přítomnost Boží prozřetelnosti, ukazuje na jeden z kořenů právě i této christologické orientace.²³

Programovou křesťanskou přírodovědu příkladně ztělesňuje Lambert Danaeus (asi 1535–asi 1590), zakladatel křesťanské fyziky. Jeho *Physica christiana*²⁴ byla do roku 1600 určující teologickou knihou o fyzice v reformaci ovlivněných částech Evropy.²⁵ Je příznačné, že navzdory svému názvu se týkala týchž věcí, o nichž psali Danaeovi současníci i následovatelé pod jinými hlavičkami (například kosmografie, geografie atp.).

3. MERCATOROVA KOSMOGRAFIE A JEJÍ TEOLOGICKÝ VÝZNAM

Ilustrativní je dílo Danaeova slavného žáka Gerharda Mercatora (1512–1594), které svým titulem *Atlas, sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*²⁶ příliš nenaznačuje, že kosmografické meditace vyúsťují v pojednání o Ježíši Kristu, Spasiteli člověka i kosmu. Následující analytické poznámky (bez nároku na úplnost) k formální výstavbě a obsahu dané knihy se zaměřují právě na tuto svébytnost „žánru“ fyzikoteologické literatury.

Rüdiger Thiele uvádí, že záměrem Mercatorovy kosmografie je poštítnout stvoření (kosmologie), představit nebeské věci (astronomie) a popsat zemi a moře (geografie). K tomu se přidružuje chronologie, genealogie a dějiny států (historie). Mercatorovu koncepci rekonstruuje na základě jeho předmluvy k *Chronologii*, v níž Mercator pojímá dějinný

²³ Srov. Fritz KRAFFT, „Pharmako-Theologie“, in BÜTTNER – RICHTER (ed.), *Physikotheologie im historischen Kontext: Forschungen zur Physikotheologie im Aufbruch III: Naturwissenschaft, Theologie und Musik um 1600*, s. 127–128.

²⁴ Lambertus DANAUS, *Physica Christiana, sive de rerum creaturarum cognitione et usu, disputatio e sacrae Scripturae fontibus hausta et decerpta*, Lugduni: Apud Petrum Santandream, 1576.

²⁵ Büttner uvádí, že od roku svého vydání kniha doznala více než deseti dalších vydání – tedy v rozmezí pouhých 24 let. Srov. BÜTTNER, „Wandlungen in den Wissenschaften von der Natur um 1600“, s. 26–27.

²⁶ Gerhard MERCATOR, *Atlas, sive Cosmographicae Meditationes de Fabrica Mundi et Fabricati Figura*, Duisburgi Clivorum, 1595; dostupné na <http://digital.ub.uni-duesseldorf.de/ihd/content/pageview/2461996>. Německá verze: *Atlas oder kosmographische Gedanken über die Erschaffung der Welt und ihre kartographische Gestalt*, ed. Wilhelm Krücken, Duisburg: Mercator-Verlag, 1994.

vývoj jako dějiny spásy. Křesťanské pojetí konečnosti času zahrnuje dějinnost – proto se úplnými dějinami světa musí klenout most od dějin stvoření k dějinám lidstva.²⁷

Svému celoživotnímu univerzálnímu nároku na úplný a obsáhlý popis světa, který měl být naplněn právě v díle *Atlas, sive cosmographicae meditationes...*, Mercator nedostál zcela – nepodařilo se mu dokončit všechny zamýšlené mapy.²⁸ Kniha ovšem sestává z textové (kosmografické, teologické) a mapové (geografické, kartografické) části, přičemž textová část (činící přibližně pětinu až šestinu z celkového rozsahu), kterou autor věcně považoval za vlastní jádro *Atlasu*, které si cenil a která z knihy činí kosmografické dílo, dokončena byla. Další vývoj ale ukázal, že v dějinné paměti zůstane Mercator zapsán jako kartograf a tvůrce atlasu (Mercatorovo zobrazení), nikoliv jako teolog. Už v roce 1633 bylo při německém vydání *Atlasu* vyňato kosmografické pojednání – jakkoli je ironické, že před kartografickou částí zůstala zřejmě zachována definice kosmografie, v níž Mercator vysvětluje rozdíl mezi slovy *cosmographia* a *geographia*.²⁹

Z teologického pohledu je *Atlas* kosmograficky a geograficky zaměřeným výkladem stvoření, postupujícím v hlavní osnově podle prvních biblických zpráv o stvoření, což bylo mezi přírodními filosofi i teology dosti obvyklé.³⁰ Vlastnímu výkladu předchází důležitý úvod o povaze světa, jenž čtenáře seznamuje s autorovým úmyslem celkového popisu světa a je jakousi rámcovou metodologickou a epistemologickou úvahou Mercatora nad vlastním tématem. Úvod začíná proklamací:

Je základní pravdou zdravého lidského úsudku nějakým způsobem pozorujícího stavbu světa, že Bůh je tedy Stvořitelem nekonečné moci, moudrosti a dobroty.³¹

²⁷ Srov. Rüdiger Thiele, „Ist die Kosmographie eine vergessene Wissenschaft?“, in Büttner – Richter (ed.), *Physikotheologie im historischen Kontext: Forschungen zur Physikotheologie im Aufbruch III: Naturwissenschaft, Theologie und Musik um 1600*, s. 106.

²⁸ Až do doby krátce před svou smrtí v roce 1594 pracoval Mercator na tomto svém díle, vydaném s doplňky o rok později jeho synem. Srov. Büttner, „Wandlungen in den Wissenschaften von der Natur um 1600“, s. 27. Na doplňcích (konkrétně chybějících mapách) pracovali příslušníci rodiny Mercatorů: Rumold, Gerhard junior a Michael. Srov. Wilhelm Krücken, komentáře-poznámky, in *Atlas oder kosmographische Gedanken über die Erschaffung der Welt und ihre kartographische Gestalt*, s. 32.

²⁹ Srov. Thiele, „Ist die Kosmographie eine vergessene Wissenschaft?“, s. 103–104, 107.

³⁰ Srov. Michel, *Physikotheologie*, s. 26–28, 88.

³¹ Mercator, *Atlas oder kosmographische Gedanken*, I.1.

A po vymezení se vůči nepatřičným – nevkusným a rouhavým – otázkám, které nemají být kladeny, je zakončen jakýmsi stanovením metody a cíle:

Postačí nám tudíž nabývat pravého vědění ze známých věcí prostřednictvím smyslového vnímání nebo spolehlivých zpráv, v žádném případě ale pomocí obsahů na dohadách založených, jež nejsou v souladu s vědou. Budeme-li postupovat ve správném pořadí, nemůžeme zbloudit.³²

Strukturace podle „správného pořadí“ prozrazuje představu vývoje, s níž Mercator pracuje a na jejímž základě právě podává obsírnou odpověď na otázku po místě člověka v kosmu. Myšlenka vývoje světa umožňuje proměny odpovídající Božímu plánu. Zřetelně to vystupuje všude tam, kde se autor zabývá problematikou odstupňovanosti řádu (v alegorii dnes běžného obrazu stromu evoluce): veškeré stvoření postupuje od nižšího k vyššímu, méně ušlechtilého k ušlechtlejšímu, hrubšího k jemnějšímu, od kořenů ke kmeni, větvím a listům – podle zásady, že co je těžké, shromažďuje se ve středu atp.³³ Jaká je povaha vývoje u Mercatora? Thiele konstatuje:

Tento vývoj je spatřován především v biologicko-organické formě, v „kvalitativní fyzice“ ustupuje fyzikálně-materiální pohled [...] obecně vzato do pozadí, pozoruhodná výjimka existuje v geologii, kde se utvoření zemského povrchu chápe jako dění (evoluce).³⁴

Mercator pojímá organický vývoj jako harmonický, vše tu je pro člověka a není zde místo pro náhodu:

A protože Boží moudrost nestvořila zbytečně a bez důvodu nic, co by nebylo k užítu pro některou z životních nutností, nepochybně neexistuje žádná nemoc, žádná nedostatečnost přírody, pro niž by již předem neobstaral léku. Proto nechal vyrašit a rozvinout se tolika druhům rostlin, kolik jich bylo zapotřebí pro udržení a podporu života člověka a všech živých bytostí.³⁵

³² MERCATOR, *Atlas oder kosmographische Gedanken*, I.1.

³³ SVOV. MERCATOR, *Atlas oder kosmographische Gedanken*, II.1, explicitně zejm. II.11, dále II.13.

³⁴ THIELE, „Ist die Kosmographie eine vergessene Wissenschaft?“, s. 111–112.

³⁵ MERCATOR, *Atlas oder kosmographische Gedanken*, II.13.

Wilhelm Krücken to hodnotí jako Mercatorův „optimismus stvoření“, patrný zjevně nejen z jednotlivých afirmativních tvrzení, nýbrž podle něho už z toho, jak jsou *Kosmografické myšlenky* koncipovány – coby vyznání a poučení. A hlavně upozorňuje, že Mercatorova totální evoluce začíná „na počátku“.³⁶ Význam počátku, myšleného jako absolutní původnost, může ilustrovat i to, že v latinském originále píše Mercator *in principio* vždy velkými písmeny. Vývoj představuje u Mercatora skutečně totální koncepci světa, dějiny lidstva jsou dějinami stvoření.

Podle Thiela setrvává Mercator ve statickém matematicko-fyzikálním myšlení (dynamické rysy přejímá náznakově ze středověkých kvalitativních představ) a to, jak řeší různé konkrétní otázky, odkazuje namnoze ke staršímu myšlenkovému dědictví (hledisko úměrnosti světa, symetrie, princip *causa finalis* atp.).³⁷ Neplatí to však paušálně – viz výše zmíněné Mercatorovo „evoluční řešení“ utváření zemského povrchu nebo jeho principiální otevřenost vůči novému bádání, s nímž do budoucna očekává vyřešení dosud neuspokojivě vysvětlených jevů:

Tak [z řádu věcí] se také vyjevují divy ve všemohúru a v přírodě, jež doposud nebyly ani dostatečně probádány, ani prozkoumány. V základních naukách chybí dosud mnohé, co by mohlo být zkoumáno pomocí pečlivého studia a umění učenců, jakmile se vezmou na pomoc jednak pozorování týkající se stvoření světa, jež byla provedena učenci roztroušenými po různých zemích, a jednak zákon toho, co je ještě třeba pozorovat. Tímto způsobem by se konečně vyzkoumalo něco jistého o odlivu a přílivu a obdivuhodných oceánských proudech a o jejich příčinách. Také o umění navigace, v němž jsou doposud postrádány jisté nikoliv nepatrné věci, by tak bylo možno provádět podrobnější průzkumy.³⁸

Návaznost na středověké myšlení se tak především projevuje v samotném záměru kosmografické části, protože ta chce popsat svět jako celek a prostřednictvím odpovědi na otázku „Proč je svět takový?“ poukázat na jeho smysluplnost garantovanou Stvořitelem. Nevyrovnává se zde pomyslný rozpor mezi křesťanskou teologií, přírodní filosofií, resp. přírodní vědou, protože pociťování takového rozporu není ve východiscích tohoto díla vůbec přítomné. Spíše zde nacházíme okouzlení novým přírodovědným bádáním a jeho výsledky, které Krolzik pokládá

³⁶ Srov. KRÜCKEN, „Vorbemerkungen,“ in *Atlas oder kosmographische Gedanken über die Erschaffung der Welt und ihre kartographische Gestalt*, s. XII–XIII.

³⁷ Srov. THIELE, „Ist die Kosmographie eine vergessene Wissenschaft?“, s. 109–112.

³⁸ MERCATOR, *Atlas oder kosmographische Gedanken*, II.1.

za vlastní pohonný prvek fyzikoteologů; okouzlení je nábožensky ukotveno a právě prohloubené poznání přírody může zpřístupňovat novou hloubku setkání s Bohem Stvořitelem.³⁹ Daná epistemologická otázka je ostatně právě příznačná pro fyzikoteologickou literaturu epochy raného novověku.⁴⁰ Kartografická část *Atlasu* zůstává zahrnuta v perspektivě této otázky, byť je výsledkem jiného metodického přístupu: svými mapami Mercator vytvořil precizní obraz pozemského světa na základě množství shromážděných a ověřených dat – tedy zcela ve smyslu moderní geografie.⁴¹

Poslední části kosmografické části *Atlasu* se zabývají utvořením člověka a jeho pádem do hříchu. Silný antropocentrismus je podtržen Mercatorovým vrcholícím teologicko-stvořitelským optimismem. Harmonie a symetričnost existují ve vztahu k člověku (člověk jako mikrokosmos) a díky Božímu požehnání dokonce lidská duše nemusí být tvořena vždy znovu v každém jednotlivém člověku, nýbrž ji lze považovat za zvláštní část vlastní jeho druhu.⁴² Problematika utvoření člověka je pojednána v duchu pavlovsky zabarvené teologie vykoupění; pravděpodobně z důvodu tohoto důrazu, neodpovídajícího běžné teologii stvoření raného novověku, byla celá příslušná kapitola z pověření Svatého stolce inkvizicí označena k vymazání.⁴³ „Protestantský“ důraz je pak zcela explicitní v následující kapitole pojednávající o Adamově hříchu. Ta je postavena na rozboru veršů z listu Římanům a vyúsťuje v christologické řešení, což také odpovídá výše zmíněné Büttnerově charakteristice fyzikoteologických děl rané epochy jakožto christologicky zaměřených. Kristus je v Mercatorově kosmografickém výkladu rozuzlením základní soteriologické otázky člověka, nicméně rozhodující akcent stejně tak zůstává v intencích teologie stvoření:

Proto pro všechny stejně platí zákon, že musejí zemřít, aby se tak v těch, kteří mají být zachráněni, zničilo to, co existuje mimo stvoření.⁴⁴

³⁹ Srov. KROLZIK, *Säkularisierung der Natur*, s. 153–154.

⁴⁰ Srov. KRAFFT, „Pharmako-Theologie“, s. 128–129.

⁴¹ Srov. THIELE, „Ist die Kosmographie eine vergessene Wissenschaft?“, s. 106, 112–113.

⁴² Srov. MERCATOR, *Atlas oder kosmographische Gedanken*, II.17.

⁴³ Zájem inkvizice o Mercatorovo myšlenkové dílo probíhal ve více fázích. Srov. KRÜCKEN, „Vorbemerkungen,“ in *Atlas oder kosmographische Gedanken über die Erschaffung der Welt und ihre kartographische Gestalt*, s. IX–XII.

⁴⁴ MERCATOR, *Atlas oder kosmographische Gedanken*, II.18.

Závěrečná kapitola Mercatorových *Kosmografických myšlenek*, mimochodem určená také k vyškrtnutí, pracuje s poněkud deterministickým schématem: Bůh viděl hřích člověka předem, proto ve své prozřetelnosti připravil v rámci stvoření nový čin milosti – Ježíše Krista jako zachránce před definitivností dědičného hříchu, definitivností smrti. Vyústění je opět třeba číst v kontextu celé této poslední reflexe: Kristus je zachránce, protože jinak by stvoření nebylo dobré, moudré a účelné, nýbrž marné. Prostřednictvím vykoupení člověka tedy dochází naplnění prvotní určenosti stvoření.⁴⁵

ZÁVĚR

Dosud řečené svým malým záběrem sice neopravňuje k obecnější syntéze, může ale ledacos naznačit. Je patrné, že Mercatorovo dílo do značné míry odpovídá výše uvedené Michelově charakteristice fyzikoteologické literatury. Tak se Boží prozřetelnost projevuje při stvoření, které je koncipováno rovnovážně, symetricky, vysoce účelně. Prozřetelnost se dále projevuje christologickým „řešením“ pádu člověka do hříchu, které bylo jako čin milosti připraveno prozřetelným, moudrým a dobrým Bohem od počátku. Kniha je prodchnuta ontologickým a gnozeologickým optimismem. Mercatorův *Atlas* také jasně ukazuje hermeneutický kontext jeho geografie, jímž je – v souladu s charakteristikou fyzikoteologické literatury – oslava Boží všemohoucnosti, moudrosti a dobroty. Tyto Boží vlastnosti, stejně jako Boží bytí, Mercator nezpochybnitelně předpokládá a následné přírodovědecké náhledy (geografická pojednání) je mají názorně předvést (*demonstratio*). Empirický přístup k poznávání světa tvoří protějšek k předpokladu smysluplnosti světa, dané Stvořitelem; induktivní poznávání tak ještě není vytrženo z náboženského obrazu světa, byť metodologicky osamostatněné je (viz geografická a kartografická část *Atlasu*). Rozdělení *Atlasu* na kosmografickou a geografickou část neumožňuje pochyby o tom, zda je Bůh předpokládán, nebo induktivní cestou „dokazován“.⁴⁶ Nejde o práci sledující

⁴⁵ Srov. MERCATOR, *Atlas oder kosmographische Gedanken*, II.19.

⁴⁶ Tyto pochyby mohou možná snáze vyvstávat u pozdějších, osvícenských děl. Platí ovšem, že snahu prokazovat Boží všemohoucnost, moudrost a dobrotu ve stvoření, resp. ze stvoření je třeba považovat za heuristicky velmi plodnou, neboť naváděla k exaktnímu pozorování. Srov. MICHEL, *Physikotheologie*, s. 149–154.

logickou poslušností, neboť podat důkaz cílem právě není. Mercatorovo myšlení je myšlením teleologickým, nikoliv kauzálně-mechanickým. Důkladná znalost Země, její rozlohy, jejího členění, její pestrosti nemůže než čtenáře uchvátit a vést na počátek – ke chvále a oslavě Boží.

Náš rozbor *Kosmografických myšlenek* umožňuje formulovat dílčí tezi vztahující se na toto dílo. Zdá se, že přínos k poznání – tedy badatelský, vzdělávací, případně výchovný přínos knihy *Atlas* (zejména její kartografické části) – je funkcí Mercatorova doxologického záměru, který je primární epistemologickou linií díla. Zdánlivě aposteriorní argumentace na základě pozorování smyslově konkrétního podpírá to „abstraktní“, jež je v díle již předpokládáno, spíše než že by to mohla skutečně vyvozovat. Kartograf Gerhard Mercator tak může být opodstatněně a prvořadě chápán jako teolog. To ale v žádném případě neznamená, že by bylo možné hodnotit takto i další fyzikoteology raného novověku.⁴⁷ Výše řečené neopravňuje k paušálním závěrům, jako přiměřená se naopak jeví zdrženlivost. Unáhleně generalizovat primát teologického hlediska ve fyzikoteologické literatuře by nemuselo činit zadost mnohdy vysoce specifickým autorským přístupům. Zkoumání těchto dobových přístupů se proto rozhodně jeví jako záležitost otevřeného badatelského úkolu.

The Physico-Theology of the Early Modern Age and the Cartographer Gerardus Mercator as Theologian

Keywords: the Early Modern Age; Physico-Theology; Theology of Creation; Epistemology; Cosmography; Cartography; Natural Science; Theory of Science; God's Omnipotence, Wisdom and Goodness

Abstract: The article deals with the issue of the so-called physico-theology of the Early Modern age and its relationship to contemporary natural science. It serves as a background for one of the representatives of Christian natural science, Gerardus Mercator (1512–1594). An outline of the concepts, characteristics and period of physico-theological thought is followed by an analysis of Mercator's main work, *Atlas, sive cosmographicae meditationes*, against marked features of the physico-theological method. Although known to the world as a geographer and cartographer whose inductive methodical approach ranks him among protagonists of natural science, in particular modern geography, Mercator himself places

⁴⁷ Oprávnění k tomu by zakládalo například ztotožnění fyzikoteologie s teologií Boha-mezer, jak ji hodnotí Schmitz-Moormann. Srov. SCHMITZ-MOORMANN, „Die Theologie als Interpretation der Offenbarung im Horizont der erkannten Welt,“ s. 113.

the focal point of his activities in cosmographic texts. They are clearly marked by a teleological way of thinking. All of Mercator's (specialist) cognitive endeavours are doxologically aimed at a praise of God's omnipotence, wisdom and goodness.

Mgr. Lucie Kolářová, Dr.theol.
Katedra teologických věd
TF JU
Kněžská 8
370 01 České Budějovice
lucie.kolarova@email.cz